
Από τη Μύκονο στο Αιγαίο

ΝΙΚΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας λόγιος αρχαιολόγος
στο β' μισό του 20ού αιώνα

Εφορεία
Αρχαιοτήτων
Κυκλάδων

ΔΗΜΟΣ ΜΥΚΟΝΟΥ

Επιστημονική επιμέλεια

Φωτεινή Ζαφειροπούλου
Ζώζη Παπαδοπούλου

Συντονισμός παραγωγής

Αθηνά Ραγιά

Επιμέλεια κειμένων και φωτογραφικού υλικού

Δανάη Δίτσα
Αναστασία Καραστάθη

Φωτογραφίες ©

Φωτογραφικό αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
Προσωπικό αρχείο Φ. Ζαφειροπούλου
Προσωπικά αρχεία των συγγραφέων
Φωτογραφικό αρχείο εκδοτικού οίκου Μέλισσα

Σχεδιασμός-Καλλιτεχνική επιμέλεια

Μαριάννα Πόγκα - ps design

Επεξεργασία φωτογραφιών

Χρίστος Σιμάτος - ps design

Εκτύπωση

Γιώργος Κωστόπουλος

ISBN 978 960 204 443 8

© 2023 Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Σκουφά 58, 106 80 Αθήνα

T. 210 3611692, F. 210 3600865

www.melissabooks.com

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Από τη Μύκονο στο Αιγαίο

ΝΙΚΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Από τη Μύκονο στο Αιγαίο

ΝΙΚΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας λόγιος αρχαιολόγος
στο β' μισό του 20ού αιώνα

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Φωτεινή Ζαφειροπούλου
Ζώζη Παπαδοπούλου

Είναι πράγματι τύχη αγαθή, όταν η αγάπη για ένα τόπο εκφράζεται όχι μονάχα από τους ντόπιους, αλλά και από ανθρώπους που γνώρισαν τον τόπο αυτό και τον αγάπησαν, θεωρώντας τον ως δεύτερη πατρίδα. Μια τέτοια περίπτωση ήταν και αυτή του Νίκου Ζαφειρόπουλου και της συζύγου του Φωτεινής. Από τον Φεβρουάριο του 1959 με έδρα τη Μύκονο, όπου τοποθετήθηκε ως Έφορος Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και Σάμου, και έως τον θάνατό του το 1996, το έργο του φανερώνει μια ουσιαστική αγάπη και φροντίδα για τον τόπο μας, τη Μύκονο και τη Δήλο, καθώς και για το Αιγαίο εν γένει.

Έμαθα για τον Νίκο Ζαφειρόπουλο από διηγήσεις των αρχαιολόγων της Εφορείας και από προσωπικές μου αναγνώσεις διαφόρων εκδόσεων. Το έργο του δεν ήταν μόνον η σπουδαία αναδιοργάνωση αρχαιολογικών μουσείων που έως τις μέρες του λειτουργούσαν σαν αποθήκες αρχαίων. Το όνειρο της ζωής του, σύμφωνα με δική του ομολογία, ήταν να ζήσει και να δουλέψει στις Κυκλάδες. Στόχος του, να καλλιεργήσει την τάση που ήθελε τον επισκέπτη στην Ελλάδα να ταξιδεύει περισσότερο με κίνητρο την ανθρωπιστική του παιδεία, παρά λόγω μιας τουριστικής βιομηχανίας που προσφέρει τις αρχαιότητες ως καταναλωτικό αγαθό. Η παρουσία του στον τόπο μας ήταν τύχη αγαθή.

Επιστήμονας με γνώσεις, ήθος, αισθητική, είχε όραμα που απευθυνόταν σε όλους τους ανθρώπους και κυρίως στους νησιώτες, καλλιεργώντας συστηματικά και ενισχύοντας την περηφάνια τους για την τοπική τους ταυτότητα μέσω της γνώσης του πολιτισμού τους. Χάρη στις δικές του ενέργειες περιώθησε ο μοναδικός στο είδος του «Πίθος της Μυκόνου» με την ανάγλυφη αναπαράσταση του Δούρειου Ίππου, ενώ ανάμεσα στα άλλα ενήργησε ώστε τα εκθέματα της Ρήνειας να παρουσιαστούν σε νέα πτέρυγα στην επέκταση του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυκόνου, επέκταση που ο ίδιος ενήργησε να δημιουργηθεί και επιμελήθηκε με απaráμιλλο ταλέντο και μουσειολογικές γνώσεις.

Ο Ζαφειρόπουλος διαχειρίστηκε μια βαριά ιστορική και αρχαιολογική κληρονομιά, καταφέρνοντας να στήσει γερούς πυλώνες για την ανάδειξη και αξιοποίησή της. Δεν αναφέρομαι βέβαια μονάχα στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων, αλλά και σε όλες εκείνες τις διοικητικές ενέργειές του και πρωτοβουλίες για την προστασία και ανάδειξη της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής παράδοσης και των παραδοσιακών οικισμών, διοικητικά έγγραφα στα οποία ανατρέχω ακόμη και σήμερα, αφού εκφράζουν μια κοινή αγωνία, μια κοινή μέριμνα. Μια σημαντική στιγμή της πορείας του ήταν όταν το 1960 κατάφερε με τον νόμο 1459/1960 να κηρύξει υπό καθεστώς ειδικής προστασίας τους παραδοσιακούς οικισμούς συμπληρώνοντας έτσι ένα σημαντικό κεφάλαιο που έλειπε από τον τότε ισχύοντα αρχαιολογικό νόμο. Ήταν τότε που ξεκίνησε και η περίοδος προστασίας του παραδοσιακού οικισμού της Χώρας Μυκόνου, που κινδύνευε ήδη τότε περισσότερο από τα άλλα νησιά των Κυκλάδων λόγω του αυξημένου τουρισμού.

Πρόκειται για μια ουσιαστική στάση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας η οποία, με την ευχέρεια που της έδινε ο νόμος, «δυσκόλευε» τους κατοίκους και περιόριζε τις οικοδομικές τους βλέψεις, αλλά ταυτόχρονα καλλιέργησε τη συνείδηση για την προστασία της αρχιτεκτονικής και αισθητικής παράδοσης του κυκλα-

δικού πολιτισμού. Και αυτό γιατί ο ίδιος και η ομάδα του τεκμηρίωσαν τον πλούτο των παραδοσιακών στοιχείων του οικισμού της Χώρας, είχαν συνεχή παρουσία και κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια να πείσουν τους κατοίκους πως είχαν στα χέρια τους ένα θησαυρό που έπρεπε πάση θυσία να διαχειριστούν σωστά και να τον διατηρήσουν. Έκαναν κυριολεκτικά «πλύση εγκεφάλου» στους ντόπιους ώστε να τους πείσουν για την αξία του πολιτισμού τους, της αρχιτεκτονικής και της ιστορίας τους. Και πράγματι περισσότεροι ανταποκρίθηκαν στις υποδείξεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και κατάλαβαν πως το δικό τους συμφέρον δεν είναι άλλο από το συμφέρον του τόπου τους. Για το σπουδαίο έργο που πραγματοποίησε ο Νίκος Ζαφειρόπουλος και η σύζυγός του Φωτεινή μαζί με τον Ντίνο Τσάκο και την ευρύτερη ομάδα τους, η Δημοτική μας Αρχή, τον Νοέμβριο του 2017, ανακήρυξε επίτιμους δημότες Μυκόνου τη Φωτεινή Ζαφειροπούλου και τον Κωνσταντίνο Τσάκο.

Ο Νίκος Ζαφειρόπουλος υπήρξε για τις νεότερες γενιές μια προσωπικότητα που είναι αδύνατον να παρακάμψεις αν πραγματικά αγαπάς τη Μύκονο, γιατί διατύπωνε διαχρονικές σκέψεις και λύσεις για την προστασία του τοπικού πολιτισμού. Δικό μας χρέος να κατανοήσουμε και να προστατέψουμε τα πιστεύω του, προβάλλοντας τον πολιτισμό μας ως ανάχωμα σε όποια απειλή της ταυτότητάς μας. Μπροστά στις σύγχρονες προκλήσεις, η επιστημονική σκέψη και η προσέγγιση του Ζαφειρόπουλου είναι συνεχώς παρούσες και ζωντανές. Με την έκδοση αυτή επικαιροποιούμε τις απόψεις του, θέτοντάς τες σε ανοιχτό διάλογο. ■

Η ανά χείρας έκδοση φωτίζει λιγότερο ή περισσότερο γνωστές πτυχές από την πολυσύνθετη προσφορά του Νικόλαου Ζαφειρόπουλου στις Κυκλάδες. Ωστόσο, στην πραγματικότητα είναι αδύνατο να αποτιμηθεί η συγκλονιστική εποποιία, της οποίας ηγήθηκε ο ιστορικός Έφορος των Κυκλάδων για την προστασία και ανάδειξη της κυκλαδικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Μολονότι οι ανασκαφές και οι δημοσιεύσεις του με την ιδιότητα του ερευνητή αρχαιολόγου αποδεικνύουν την επιστημονική του πληρότητα και τις πνευματικές του ικανότητες, ο ίδιος, σε αντίθεση με τους ομοτέχνους του, διακρίθηκε επιλέγοντας να αφιερωθεί και σε ένα πεδίο που ίσως δεν είναι εξίσου λαμπερό και προβεβλημένο, αλλά είναι πολλαπλώς σημαντικότερο και απαιτητικότερο: την προστασία και ανάδειξη των αρχαιοτήτων.

Οι δεκάδες κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων και μνημείων σε όλα τα κυκλαδονήσια, που ο ίδιος εισηγήθηκε και επέτυχε, δεν διαφύλαξαν απλώς από την καταστροφή την κυκλαδική κληρονομιά. Δημιούργησαν προστατευτικούς μανδύες, οι οποίοι διατήρησαν αλώβητα σημαντικά τμήματα του τοπίου. Ανάμεσα στα άλλα, η έμπνευσή του να κηρύξει ως αρχαιολογικό χώρο τη Χώρα Μυκόνου διέσωσε από τον αφανισμό ένα από τα σπουδαιότερα ιστορικά οικιστικά σύνολα του αρχιπελάγους. Καθώς η σύγχρονη τουριστική υπερανάπτυξη καταβροχθίζει ακόρεστα τη μη ανανεώσιμη πηγή αειφορίας που είναι το φυσικό και πολιτιστικό τοπίο των Κυκλάδων, η πρόνοια προστασίας του από τον ιστορικό Έφορο σε μια εποχή μάλιστα ανυποψίαστη για την επερχόμενη τουριστική υπερεκμετάλλευση αποδεικνύει όχι μόνο τη δυνατότητα του Ζαφειρόπουλου να προβλέπει και να προλαμβάνει, αλλά τον καθιστά πραγματικό σωτήρα της φυσιογνωμίας του αρχιπελάγους, οι κάτοικοι του οποίου του οφείλουν τις δέουσες τιμές.

Παράλληλα, το δίκτυο των μουσείων που υπάρχει σήμερα στις Κυκλάδες οφείλεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στον ακάματο Έφορο Ζαφειρόπουλο. Η δημιουργία αυτών των μουσειακών υποδομών διέσωσε τα κινητά αρχαία που βρίσκονταν διάσπαρτα σε ύπαιθρο και οικισμούς, στέγασε τα ευρήματα των ανασκαφών και έδωσε τη δυνατότητα στους αρχαιολόγους να τα μελετήσουν και στο κοινό να έχει πρόσβαση σε αυτά.

Μολονότι δεν γνώρισα προσωπικά τον Νίκο Ζαφειρόπουλο, εργαζόμενος για τις κυκλαδικές αρχαιότητες το 1993–1994 και ως έφορος από το 2014 συναντώ το έργο του σε κάθε μου βήμα. Μου είναι δύσκολο να συλλάβω πώς κατάφερε, υπό αντίξοες πολιτικοοικονομικές συνθήκες και με τους περιορισμούς που επέβαλλε η νησιωτικότητα μισό αιώνα πριν, να συνθέσει αυτό το πολυεπίπεδο θεσμικό και μουσειακό αρχαιολογικό δίκτυο, το οποίο αποτέλεσε τη στέρεη βάση για κάθε άλλο έργο που υλοποίησε η Αρχαιολογική Υπηρεσία στις Κυκλάδες από την αφυπηρέτηση του Νίκου Ζαφειρόπουλου έως και σήμερα.

Για εμάς τους αρχαιολόγους που υπηρετούμε στο αρχιπέλαγος ο Νίκος Ζαφειρόπουλος αποτελεί άφθαστο πρότυπο, ωστόσο η καθοριστική συμβολή του στη διάσωση των Κυκλάδων παραμένει δυστυχώς μάλλον άγνωστη στο ευρύ κοινό, ακόμη και στους Κυκλαδίτες. Το βιβλίο αυτό ασφαλώς συμβάλλει στην ανάδειξη του ρόλου του, αλλά σε εμάς που συνεχίζουμε το έργο του εναπόκειται να αναδείξουμε τον Νίκο Ζαφειρόπουλο ως κορυφαίο υπόδειγμα επιστήμονα και δημόσιου λειτουργού, ο οποίος δεν περιορίστηκε στην προαγωγή της αρχαιολογικής επιστήμης αλλά δημιούργησε το πλαίσιο για να υπάρξει και να ευδοκιμήσει η κυκλαδική αρχαιολογία.

Ελάχιστη ανταπόδοση για την ανεκτίμητη προσφορά του στον κυκλαδικό πολιτισμό είναι η απόφαση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων η ιστορική έδρα της Υπηρεσίας στο αρχιπέλαγος να πάρει το όνομα του μεγάλου αρχαιολόγου: Αρχαιολογικό Μουσείο Μυκόνου «Νικόλαος Ζαφειρόπουλος». ■

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
 ΖΩΣΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
 Επιστημονικές επιμελήτριες της έκδοσης

Στις 15 Μαΐου συμπληρώθηκαν 27 χρόνια από τον θάνατο του Νίκου Ζαφειρόπουλου. Ήδη το 1999 εκδόθηκε, ως ελάχιστος φόρος τιμής στη μνήμη του, το *Φως Κυκλαδικόν*, ένας τόμος με 29 κείμενα έγκριτων επιστημόνων, συναδέλφων, φίλων και μαθητών του.¹ Η σκέψη για την έκδοση του παρόντος τόμου γεννήθηκε από την ανάγκη να καταγραφεί και να προβληθεί η δράση του ίδιου του Ζαφειρόπουλου, ο οποίος, για λόγους που αναπτύσσονται στα κείμενα που ακολουθούν, επέλεξε να υπηρετήσει την αρχαιολογία του Αιγαίου με συνέπεια και ήθος, παράγοντας θεμελιώδεις αρχαιολογικό έργο και λιγότερα γραπτά κείμενα, σε μια εποχή όπου η μεταπολεμική Ελλάδα και ειδικά οι Κυκλάδες άρχιζαν να συνειδητοποιούν ότι ο φυσικός και πολιτιστικός τους πλούτος συνιστούσε έναν δυναμικό τουριστικό πόλο έλξης, ένα ισχυρό κίνητρο οικονομικής ανάπτυξης, με ό,τι κινδύνους αυτή ενείχε για τη διατήρηση της φυσιογνωμίας των νησιών.

Στις Κυκλάδες της δεκαετίας του 1960 τα πλοία έμεναν αρόδου, οι μετακινήσεις από το ένα νησί στο άλλο μπορεί να διαρκούσαν μέρες, ο ηλεκτροφωτισμός σταματούσε το βράδυ και τα λευκά σπίτια τυλίγονταν σε ένα πέπλο ονειρικό. Ήταν τα χρόνια που τη Μύκονο ανακάλυπταν και μετέτρεπαν σε αγαπημένο προορισμό διάσημοι και προσωπικότητες όπως η Σοράγια και η Τζάκου Ωνάση, ο «Μενουχής», ο Λε Κορμπυζιέ και πολλοί ακόμη, γοητευμένοι από την απλότητα, την κυκλαδίτικη ομορφιά και την αίσθηση ελευθερίας που απέπνεε το νησί. Οι ελάχιστοι τότε αρχαιολόγοι, συνεχιστές της πορείας που είχαν χαράξει ο Σταυρόπουλλος, ο Πίππας, ο Καρούζος, ο Κοντολέων, ξεκινούσαν από τη Μύκονο, έδρα της περιφερειακής Εφορείας Αρχαιοτήτων την εποχή εκείνη, για να διενεργήσουν ανασκαφές και στην πιο απόμακρη βραχονησίδα των Κυκλάδων και να προλάβουν τους αρχαιοκάπηλους, να καταγράψουν αρχαία, να στήσουν μουσεία με μέσα πενιχρά σε σχέση με τα σημερινά, να διεκπεραιώσουν το άχαρο διοικητικό έργο, να αντιταχθούν με επιτυχία, αλλά και με κίνδυνο για την υπηρεσιακή τους πορεία, σε μεγαλεπίβολα έργα που οραματιζόνταν μια λεωφόρο στη Δήλο ή μια παραλιακή οδό στη Μύκονο να ενώνει τις ακρογιαλιές της καταστρέφοντας τους γιγάντιους γρανιτένιους βράχους της.

Σε αυτό το περιβάλλον έδρασε με απόλυτη αφοσίωση *«έντίμως και εύσυνειδήτως»*, καταβάλλοντας *«άπάσας τὰς δυνάμεις»* του για να εξυπηρετήσει *«τὰ συμφέροντα τοῦ Ἔθνους καὶ τοῦ Λαοῦ»* ο Ζαφειρόπουλος επί 35 χρόνια (1959–1994), μετά από 17 χρόνια αναμονής μέχρι να υλοποιηθεί ο αρχικός διορισμός του στις Κυκλάδες (1942), περιοχή στην οποία διακαώς επιθυμούσε εξ αρχής να τοποθετηθεί. Ο υπηρεσιακός του βίος στο Αιγαίο υπήρξε ένα συνεχές ταξίδι, μια σειρά εντολών μετακίνησης για να προστατευθούν και να αναδειχθούν οι αρχαιότητες των νησιών. Αρκετοί αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, συντηρητές κ.ά. τον ακολούθησαν στο ταξίδι αυτό, διδάχτηκαν από τις γνώσεις, το ήθος και την αίρεση βίου του, οδηγήθηκαν σε δρόμους που εκείνος τους έδειξε, καθώς ακόμα και μετά τη συνταξιοδότη-

1. Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν. Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή–Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1999.

σή του συνέχισε να εργάζεται στο Αιγαίο. Στιγμές από αυτό το ταξίδι παρουσιάζονται στις επόμενες σελίδες και μαζί η μαγεία των νησιών προτού πολιορκηθούν από το χρήμα και την, όχι πάντοτε καλώς εννοούμενη, «ανάπτυξη».

Το εκδοτικό ταξίδι Από τη Μύκονο στο Αιγαίο αρθρώνεται σε τρία μέρη. Το πρώτο πραγματεύεται τα κυριότερα σημεία του έργου του Ζαφειρόπουλου στα νησιά των Κυκλάδων και στη Σάμο, με ενότητες για τα μουσεία που δημιούργησε ή επέκτεινε ο Ζαφειρόπουλος, τις ανασκαφές που διενήργησε, τους αρχαιολογικούς χώρους που ανέδειξε και τις ενέργειές του για την προστασία της νησιωτικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Παράλληλα, σκιαγραφείται η προσωπικότητά του και δίνονται στοιχεία της βιογραφίας του.

12

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται αδημοσίευτα ή πολύ λίγο γνωστά κείμενα του Ζαφειρόπουλου. Η βαθιά πολιτικοποιημένη φύση του αναδύεται στην κριτική του Γ. Θεοτοκά, οι πολύπλευρες αρχαιολογικές του γνώσεις στο αδημοσίευτο κείμενο για το Καγκάδι, η αγάπη του για τις Κυκλάδες, τη νησιωτική παράδοση και το διαχρονικό τους τοπίο στο κείμενο για την Πάρο και στην ομιλία του στον Σύλλογο Ελλήνων Αρχαιολόγων, ενώ η ανθρώπινη πλευρά του στον επικήδειο λόγο για την απώλεια του αγαπημένου του φίλου και προκατόχου στην «Αρχαιολογική Περιφέρεια Μυκόνου», του Νικόλαου Κοντολέοντα.

Στο τρίτο μέρος συγκεντρώθηκαν κείμενα ανθρώπων που μαθήτευσαν πλάι στο Ζαφειρόπουλο, έγκριτων επιστημόνων και ερευνητών, αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων και συντηρητών. Στα κείμενα αυτά ιχνυλατείται όχι μόνον η συναναστροφή των συγγραφέων με τις αρχαιότητες και τον προϊστάμενο και δάσκαλο Ζαφειρόπουλο, αλλά και η σχέση τους με τους νησιωτικούς τόπους που φάνταζαν μαγικοί για όλους όσοι έρχονταν εκεί πρώτη φορά, μεγαλωμένοι σε αστικά κέντρα της υπόλοιπης Ελλάδας. Παράλληλα, κάποια από τα κείμενα πραγματεύονται διεξοδικότερα πτυχές της δράσης του Ζαφειρόπουλου για την ανάδειξη και την προστασία του πολιτισμού του Αιγαίου είτε αναδιφώντας στα αρχεία είτε δημοσιεύοντας υλικό από τις ανασκαφές του.

Ευχαριστίες οφείλονται καταρχάς σε όλους τους συγγραφείς του παρόντος τόμου που μας εμπιστεύθηκαν τα κείμενά τους, καθώς και σε εκείνους που στήριξαν πολλαπλά την παρούσα έκδοση από την πρώτη στιγμή: στις αδελφές Αθηνά και Άννη Ραγιά για την αμέριστη υποστήριξη και την υπομονή τους. Στον Δημήτρη Αθανασούλη που εξαρχής αγκάλιασε την ιδέα για την έκδοση ενός βιβλίου για το έργο του Ζαφειρόπουλου. Στη συνάδελφο Δανάη Δίτσα που έκανε την πρώτη επιμέλεια των κειμένων και συνέβαλε ουσιαστικά στην επιλογή του φωτογραφικού υλικού ορισμένων από τα κείμενα του τόμου. Στον Βασίλειο Πετράκο που μας παραχώρησε το δικαίωμα ανατύπωσης της βιογραφίας του Ζαφειρόπουλου από το περιοδικό Ο Μέντωρ. Στον Γιάννη Μπτσούλη και τον Ανδρέα Βλαχόπουλο για τις πολύπλευρες συμβουλές τους σε σχέση με την παρουσίαση του υλικού. Στον Γιάννη Ζόγκο για τη βιβλιογραφική επικαιροποίηση των παραπομπών του Ζαφειρόπουλου στο κείμενο για το Καγκάδι.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Δήμο Μυκονίων και προσωπικά στον Δήμαρχο Κωνσταντίνο Κουκά που εξαρχής υποστήριξαν και γενναϊόδωρα χρηματοδότησαν το ανά χείρας βιβλίο. Ως μικρό αντίδωρο προς την Μύκονο, αγαπημένη του Ζαφειρόπουλου, έδρα —ώς το 1972— της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, το ταξίδι για το Αιγαίο ξεκινά από εκεί. ■

Περιεχόμενα

1

Νίκος Ζαφειρόπουλος ο λόγιος αρχαιολόγος και η εποχή του στο β' μισό του 20ού αιώνα > 18

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων

Ανακαλύπτοντας τις Κυκλάδες
με έδρα τη Μύκονο > 20

Το έργο του Νίκου Ζαφειρόπουλου
στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
και Σάμου > 28

Τα μουσεία > 30

Οι αρχαιολογικοί χώροι > 70

Οι ανασκαφές > 76

Η προστασία των παραδοσιακών οικισμών > 86

Ο άνθρωπος > 96

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ
*Ακαδημαϊκός, Γενικός Γραμματέας
της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
Νικόλαος Σ. Ζαφειρόπουλος
(20 Ιουλίου 1912–15 Μαΐου 1996) > 102

2

Άγνωστα κείμενα του Νίκου Ζαφειρόπουλου > 110

Κριτική στον Γιώργο Θεοδοκά > 112

«Μυκηναϊκό Νεκροταφείο στο Καγκάδι
Αχαΐας» > 118

Σχόλια στο άρθρο του Ν. Ζαφειρόπουλου
για το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Καγκάδι
της ομηρικής Ήλιδος > 126

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ
*Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

«Η φυσιογνωμία του ελληνικού χώρου» > 130

Πάρος > 134

«Αποχαιρετισμός στον Νικόλαο Κοντολέοντα» > 142

Εργογραφία > 143

3

Μαθητεία στο Αιγαίο με τον Νίκο Ζαφειρόπουλο (1960–1994) > 144

Η πρώτη (μα)θητεία μου στις Κυκλάδες > 146

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ
Ομότιμος καθηγητής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Στο Αιγαίο με τον Νίκο Ζαφειρόπουλο > 152

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων

Με τον Έφορο των Αρχαιοτήτων
στις Κυκλάδες > 164

ΑΥΓΗ ΠΡΟΥΚΑΚΗ
Αρχαιολόγος

Νίκος Ζαφειρόπουλος: *αίρεσις βίου* > 166

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ
Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων

Η θητεία μου στο Αιγαίο των Ζαφειρόπουλων > 169

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΣΕΟΓΛΟΥ
Επίτιμη Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Ο Νίκος Ζαφειρόπουλος και η Φωτεινή
όπως τους γνώρισα (1950–1965) > 175

ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ
*τ. Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Νίκος Ζαφειρόπουλος: Μνήμη και αγάπη > 187

ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
Αρχαιολόγος

The “Genius” of Dr Zafheiropoulos:
an Appreciation > 190

COLIN RENFREW
*McDonald Institute for Archaeological Research,
Cambridge University*

Ο Νικόλαος Ζαφειρόπουλος και η συμβολή του στην κυκλαδική και σαμιακή προϊστορία > **192**

MARIZA MARTHARH

Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων

Από τη δράση του Νίκου Ζαφειρόπουλου στη Θήρα και το προοίμιο της συστηματικής του ανασκαφής στο νεκροταφείο της Σελλάδας > **198**

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Το χρονικό της τελευταίας ανασκαφικής έρευνας στη Σελλάδα Θήρας > **210**

ΝΑΣΗ ΜΑΛΑΓΑΡΔΗ

Αρχαιολόγος, Επιστημονική Σύμβουλος Τμήματος Ελληνικών, Ετρουσκικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων Μουσείου Λούβρου

«Λαμβάνω τήν τιμήν νά αναφέρω ὅτι...»

Η διάσωση ενός υπόγειου ταφικού θαλάμου στη Μήλο > **222**

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Σελίδες Αρχαιολογίας της Νάξου του 1960 από το αρχείο του Νίκου Ζαφειρόπουλου > **234**

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Η καμπαντίνια

ή λειχίνες σε έναν πίνακα του Ρέμπραντ

Σημειώσεις από ένα χαμένο ημερολόγιο αποτυπώσεων > **256**

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Αρχιτέκτονας αρχαιολογικών ανασκαφών

Απόψεις και δράση του Ζαφειρόπουλου για την προστασία των οικισμών των Κυκλάδων > **262**

ΜΑΡΩ ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Ομότιμη Καθηγήτρια Αρχιτεκτονικής ΕΜΠ

Η διατήρηση της νεοελληνικής νησιωτικής αρχιτεκτονικής:

η περίπτωση της Μυκόνου > **268**

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΓΓΕΛΕΤΑΚΗ

Ερευνήτρια και διδάσκουσα Αρχαιολογίας και Πολιτιστικής Κληρονομιάς στο Πανεπιστήμιο Τρονχάιμ Νορβηγίας (NTNU)

Με αφορμή τη βιβλιοθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυκόνου > **276**

ΖΩΣΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Αρχαιολόγος, Τμηματάρχης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Η σκιά του κυρίου Ζαφειρόπουλου και άλλες μουσειογραφικές αποκαλύψεις 1986–1996 > **287**

ΣΤΕΛΙΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ

Επίτιμος Τμηματάρχης Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, ΥΠΠΟΑ

«Περί τροποποιήσεως των αρχιτεκτονικών σχεδίων Μουσείου Δήλου»

Οι πολυετείς προσπάθειες του Ν. Ζαφειρόπουλου για την επέκταση και επανέκθεση του Μουσείου Δήλου > **292**

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΤΣΟΥΛΗΣ

Αρχιτέκτονας, Τμηματάρχης Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Όνειρο στη Δήλο > **306**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ

Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων

Συντομογραφίες

ΑΔ = Αρχαιολογικών Δελτίων

ΑΕ = Αρχαιολογική Εφημερίς

ΑΑΑ = Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΠΑΕ = Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ASAtene = Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente

DAI = Deutsches Archäologisches Institut

ID = Inscriptions de Délos

«Μυκηνναϊκό νεκροταφείο στο Καγκάδι Αχαΐας»*

Τὰ δυτικά σύνορα τῆς Ἀχαΐας πρὸς τὴν Ἠλείαν κατὰ τοὺς κλασσικοὺς καὶ μετέπειτα χρόνους, συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας, ἐσηματίζεν ὁ ποταμὸς Λάρισος.¹ Εἶναι πιθανόν ὅμως ὅτι κατὰ τὴν προϊστορικὴν-μυκηνναϊκὴν ἐποχὴν ἡ Ἠλειακὴ χώρα ἐξετεινετο περισσότερο πρὸς ΒΑ καὶ τὰ σύνορα πρὸς τὴν Ἀχαΐαν ἀπετέλει τότε ὁ ποταμὸς Πεῖρος.² Λείψανα μυκηνναϊκῶν χρόνων ἐν Ἠλείᾳ ἔχουν σημειωθῆ ἠθολωτοὶ τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Πηνειοῦ,³ ἀλλὰ περὶ τῶν εὐρημάτων ἀτυχῶς δὲν ὑπάρχουν περισσότεραι πληροφορίαι —κυρίως δὲ ἴκνη συνοικισμῶν εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλφειοῦ.⁴ Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρὰ τὸ χωρίον Καγκάδι, ἐπὶ τῆς Ν. ὄχθης τοῦ Λαρίσιου, ἐπὶ Ἠλειακοῦ ὀπωσδήποτε ἐδάφους, ἀπεκαλύφθη ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον λαξευτῶν τάφων, ἐν μέρος τοῦ ὁποίου ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Ν. Γαλιούρη καὶ ἀπέδωσαν ἀξιόλογα εὐρήματα.⁵ Οἱ πρῶτοι τάφοι εἶχαν ἔλθει εἰς φῶς καὶ κατεστράφησαν κατὰ τὴν διάνοξιν ἀγροτικῆς ὁδοῦ ἐν ἔτει 1950, ἐκ τῶν εὐρημάτων ὅμως διεσώθησαν παρὰ τῶν χωρικῶν ἀρκετὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα τελικῶς εἰσῆχθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Πατρῶν. Ὁ πλῆθς τῶν ἀγγείων τούτων εἶναι ἡ μαλακὸς καὶ ἔχει χρῶμα

ὑποκίτρινον (αρ. 1, 2, 3, 5, 8, 9) ἢ περισσότερο στερεὸς ἐκ τῆς ὀπτήσεως, ὅποτε τὸ χρῶμα γίνεται ὑπέρυθρον (αρ. 6, 7, 11, 12, 13, 14). Τὸ γάνωμα εἰς τὴν πρῶτην περίπτωσιν εἶναι μελανόν, εἰς τὴν δευτέραν ἐρυθρὸν μὲ ἀποχρώσεις πρὸς τὸ καστανόν ἢ καὶ καθαρῶς καστανόν.

1. Μικρὰ οἰνοκόπη (Π 535). Ἐπιφάνεια μελαμβαφής, πλὴν ἐξαιρέτου ζώνης κατὰ τὸν ὦμον. Ὑψος 0,08 μ. [ΣτΕ: Αρ. Μουσείου Πατρῶν (ΑΜΠ) 535. Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea, SIMA 55*, Goeteborg 1979 (στο ἐξής: Papadopoulos 1979), figs 154a, 246b].
2. Λήκυθος μὲ γωνιώδη ὦμον (Π 536, εἰκ. 160.1). Ἐπὶ τοῦ ὦμου σειρὰ ὁμοκέντρων τόξων (βλ. Furumark, *The Mycenaean Pottery Classification*, 345, ἀρ. 44ii). Τὸ κάτω σῶμα καλύπτεται ὑπὸ γανώματος. Ὑψος 0,09 μ. [ΣτΕ: ΑΜΠ 1387. Papadopoulos 1979, fig. 149a–b. P. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden 1999 (στο ἐξής: Mountjoy 1999), 432, fig. 153.111]. Λήκυθοι μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν CV Copenhagen, πίν. 41, 6 καὶ 47, 4 (Ρόδος).

* Ἀτίτλο ἀρθρο (μᾶλλον τοῦ 1958 που ολοκληρώθηκε το 1961) τοῦ Νίκου Ζαφειρόπουλου με ἀφορμὴ εὐρήματα ἀπὸ μυκηνναϊκὸ νεκροταφεῖο «παρὰ τὸ χωρίον Καγκάδι» στὴ δυτικὴ Αχαΐα. Ὁ τίτλος δόθηκε ἀπὸ τον ἀρχαιολόγο Ἀνδρέα Βλακόπουλο που το ἐπιμελήθηκε καὶ το συμπλήρωσε με σχόλια ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ τὴν ἐνδειξη [ΣτΕ]. Το ἀρθρο μεταγράφεται πολυτονικά, τπρώντας τὴν πρωτότυπη γραφή.

1. Ξεν. Ἐλλ. III 2, 23, Στράβ. VIII 387, Παισαν. VII 17, 5. Ἵσως ὁ κάτω ροῦς τοῦ Λαρίσιου περιλαμβάνετο ἐντὸς τοῦ ἠλειακοῦ ἐδάφους, διότι τὸ ἀκρωτήριον Ἄραξος ἀναφέρεται ὡς ἀνήκον εἰς τὴν Ἠλείαν (Στράβ. VIII, 337: ἔστι δὲ ἄκρα τῆς Ἠλείας πρόσβορος Ἄραξος – VIII, 388 εἴτ' Ἄραξος τὸ ἀκρωτήριον τῆς Ἠλείας). Κατὰ Philippson RE V 2369 ὁ Ἄραξος ἀνήκει εἰς τὴν Ἀχαΐαν. Ὁ Kahrsted 1950, 550 δέχεται μετακινήσεις τῶν συνόρων κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς.

2. Στράβ. VIII, 3, 9: Ἐκαταῖος δ' ὁ Μιλήσιος ... φησὶ δὲ καὶ τὴν Δύμην Ἐπειίδα... οἱ Ἐπειοὶ... ἐπεκράτουν δὲ καὶ μέχρι Δύμης. Βλ. Curtius II 411, Böhle RE XI 63. Εἰς τοιαύτην κατάστασιν ἀναφέρονται ἴσως καὶ οἱ ὁμηρικὸι στίχοι B 625–626:

οἱ δ' ἐκ Δουλιχίου Ἐκινάων θ' ἱεράων
νήσων, αἱ ναῖοισι πέρην ἄλδς Ἥλιδος ἄντα.

3. Βαρθολομῖο: AA 1932, 143, JHS 1932, 244 – Ντάμιζα: AA 1932, 142.

4. Sperling 1942, 87.

5. BCH 1954, 124.

160

ΣτΕ: Μυκηναϊκά αγγεία από το Καγκάδι: αρ. 1 (λήκυθος ΑΜΠ 536), αρ. 2 (σταμνίσκος ΑΜΠ 539), αρ. 3 (ψευδόστομος αμφορίσκος ΑΜΠ 543), αρ. 4 (σταμνίσκος ΑΜΠ 538).

161

ΣτΕ: Μυκηναϊκά αγγεία από το Καγκάδι: αρ. 1 (καλαθίσκος ΑΜΠ 540), αρ. 2 (ψευδόστομος αμφορίσκος ΑΜΠ 542), αρ. 3 (λήκυθος ΑΜΠ 537), αρ. 4 (σταμνίσκος ΑΜΠ 538).

162

ΣτΕ: Μυκηναϊκός πτηνόμορφος ασκός από το Καγκάδι (ΑΜΠ 541).

3. Οινόκοψη με στενὸν λαιμὸν (Π 537, εἰκ. 161.3). Ἡ κόσμησις τοῦ ὤμου ἐξίτηλος, εἰς τὸ ὑπόλοιπον σῶμα ὀριζόντιαι ταινίαι. Ἐλλείπει ἡ λαβή. Ὑψος 0,115 μ. [ΣτΕ: AMΠ 537. Papadopoulos 1979, figs 147i, 243a].
4. Σταμνίσκος δίωτος (Π 538, εἰκ. 160.4, 161.4). Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ὑπὸ ἐρυθροῦ γανώματος. Ὑψος 0,07 μ. [ΣτΕ: AMΠ 538. Papadopoulos 1979, fig. 157c].
5. Σταμνίσκος δίωτος (Π 539, εἰκ. 160.2). Εἰς τὸν ὤμον ζώνη διαγραμμασμένων τριγώνων, ἡ λοιπὴ ἐπιφάνεια μελαμβαφής. Ὑψος 0,11 μ. [ΣτΕ: AMΠ 539. Papadopoulos 1979, fig. 158h. Mountjoy 1999, 432, fig. 152.105]. Παρόμοια κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν εἶναι τὰ ἀγγεῖα AD 1919, 108, εἰκ. 25, 2 καὶ 111, εἰκ. 27, 4 (Διακάτα), AE 1932, πίν. 7, 86 (Λακκίθρα).
6. Καλαθίσκος μετὰ ἐκροῆς καὶ καθέτου λαβῆς (Π 540, εἰκ. 161.1). Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ὑπὸ καστανοῦ γανώματος, πλὴν ἐξαίρετου ζώνης κατὰ τὸ ὕψος τῆς λαβῆς. Ὑψος 0,07 μ. [ΣτΕ: AMΠ 540. Papadopoulos 1979, figs 176d, 266c. Mountjoy 1999, 439, fig. 158.134]. Τὸ σχῆμα ἀποτελεῖ συνδυασμὸν τοῦ τύπου Furumark 53, ἀρ. 301 πρὸς τὴν κάθετον λαβὴν τῶν κυπέλλων τύπου Βαφειοῦ πρβ. AE 1932, πίν. 12, 205 (Λακκίθρα⁶), CV Copenhagen 2, πίν. 55, 16 (Ρόδος), AJA 1950, πίν. 2c (Σαλαμίς).
7. Ἀσκὸς πιθανῶς πτηνόμορφος (Π 541, εἰκ. 162). Ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ἡ πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια διαιρεῖται καθέτως εἰς τρία πεδία ἐντὸς πλαισίου μετὰ κροσσωτῶν γραμμῶν. Ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀριστερὰ ὀμόκεντρα τόξα καὶ τρίγωνα, δεξιὰ κυματοειδεῖς γραμμαῖ, ἐν τῷ μέσῳ κυματοειδεῖς γραμμαῖ καὶ ζῶα (βοοειδῆ). Ἐπὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς κυματοειδεῖς γραμμαῖ διατεταγμέναι ὀριζοντίως καὶ καθέτως (Furumark 373, ἀρ. 53, 22 καὶ 38). Ἐλλείπει ἡ λαβὴ καὶ ἡ προκοή. Μῆκος 0,17 μ., σωζόμενον ὕψος 0,10 μ. [ΣτΕ: AMΠ 541. Papadopoulos 1979, figs 167a-c, 255f, 256b-c]. Ὅμοια πτηνόσχημα ἀγγεῖα ἐξ Ἀχαΐας ΠΑΕ 1937, 85. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι χάριν συμμετρικῆς διαμορφώσεως ὁ λαιμὸς τῆς προκοῆς δὲν ἀρχίζει εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἀγγείου, ὅπως εἶναι φυσικὸν καὶ σύνθητες, δύναται νὰ συγκριθῆ τὸ ἀγγεῖον BMC I C 166= CV British Museum I IIc a, πίν. 9, 11 (Κύπρος) πρβ. *Annuario* 1927/9, 91. Περὶ τοῦ σχήματος βλ. Vermeule AJA 1960, 11k.
8. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (Π 542, εἰκ. 161.2). Ὁ ὤμος καλύπτεται ὑπὸ μελανοῦ γανώματος, ὑπὸ τὰς λαβὰς ζώνη ἀντιθετικῶν γραμμῶν (Furumark 383, ἀρ. 61, 18), εἰς τὸ ὑπόλοιπον σῶμα ὀριζόντιαι ταινίαι. Ἡ κόσμησις κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλος. Ὑψος 0,10 μ. [ΣτΕ: AMΠ 542. Papadopoulos 1979, fig. 102i. Mountjoy 1999, 435, fig. 155.118].
9. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (Π 543, εἰκ. 160.3). Ἐπὶ τοῦ ὤμου τρία δικτυωτὰ τρίγωνα ἐντὸς πλαισίου (Furumark 390, ἀρ. 61A, 5) καὶ ὀμόκεντρα ἡμικύκλια (Furumark 345, ἀρ. 43h), εἰς τὸ ὑπόλοιπον σῶμα ὀριζόντιαι ταινίαι. Ὑψος 0,105 μ. [ΣτΕ: AMΠ 543. Papadopoulos 1979, fig. 92g-h].
10. Ψευδόστομος ἀμφορεὺς (Π 544). Ἐπὶ τοῦ ὤμου τέσσαρες σειραὶ ὀμορρόπων γωνιῶν (Furumark 383, ἀρ. 58, 23), εἰς τὸ ὑπόλοιπον σῶμα λεπταὶ ὀριζόντιαι γραμμαῖ μεταξὺ πλατυτέρων ταινιῶν. Ὑψος 0,19 μ. [ΣτΕ: AMΠ 544]. Ἡ διάταξις τοῦ κοσμήματος ἐπὶ τῶν ὤμων τῶν ψευδοστόμων ἀμφορέων εἶναι συνήθως κάθετος πρὸς τὸν λαιμὸν. Τοιαύτη διάταξις ἀπαντᾷ ὅμως καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα ἐπὶ τοῦ ὤμου τῶν ἀμφορέων τοῦ Μουσείου Πατρῶν K 102 καὶ 311.
11. Ψευδόστομος ἀμφορεὺς (Π 545). Ἐπὶ τοῦ ὤμου ὀμόκεντρα ἡμικύκλια χωριζόμενα διὰ σειρᾶς διπλῶν ρόμβων ἐντὸς παραλλήλων γραμμῶν (Furumark 411, ἀρ. 73, 3 —τὸ σχῆμα τῶν ρόμβων ὡς ἀρ. 73h), ὑπὸ τὴν λαβὴν ταινίαι, τὸ κάτω σῶμα καλύπτεται διὰ γανώματος. Ὑψος 0,23 μ. [ΣτΕ: AMΠ 545. Papadopoulos 1979, figs 74a, 215c]. Ὅμοιον κόσμημα ὡς διαχωριστικόν, *Annuario* 1930/1, 296.
12. Ψευδόστομος ἀμφορεὺς (Π 546). Ἐπὶ τοῦ ὤμου ὀμόκεντρα ἡμικύκλια μετὰ κροσσωτᾶς

6. Ἐὰν δὲν ἔχη βάσιν ὡς RA 1900 1/141, εἰκ. 23, AE 1932, πίν. 6, 31/2.

γραμμὰς καὶ εἰς τὸ μέσον σύνθετον ρομβοειδὲς κόσμημα μετὰ σπειρῶν καὶ ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων κατὰ τὰς δύο γωνίας (πρβ. Furumark 414, ἀρ. 73, 10 καὶ 11). Ὑπὸ τὰς λαβὰς ὀριζόντιοι ταινία, τὸ κάτω σῶμα καλύπτεται διὰ γανώματος. Ὑψος 0,33 μ. [ΣτΕ: ΑΜΠ 546. Papadopoulos 1979, fig. 97c–d]. Ὁ συνδυασμὸς ρόμβων καὶ σπείρας ἀπαντᾷ κυρίως εἰς τὰ μυκηναικὰ ἀγγεῖα τῆς Ρόδου (CV Rodi I, πίν. 10, 4–11, 2–41, 2), ἀλλ’ εἶναι γνωστὸς καὶ εἰς Κεφαλληνίαν (ΑΕ 1932, πίν. 10, 147) βλ. καὶ ΑJA 1938, πίν. 25, 4.

13. Ψευδόστομος ἀμφορεὺς (Π 547). Ἐπὶ τοῦ ὤμου ὁμόκεντρα ἡμικύκλια μετὰ κροσσωτῶν γραμμῶν. Τὰ δύο μεσαῖα χωρίζονται διὰ κλιμακωτοῦ κοσμήματος, εἰς τὸ ὑπόλοιπον σῶμα πλατεῖα ὀριζόντιοι ταινία. Ὑψος 0,25 μ. [ΣτΕ: ΑΜΠ 547. Papadopoulos 1979, fig. 68c].
14. Ψευδόστομος ἀμφορεὺς [ΣτΕ: Δεν ταυτίζεται στις φωτογραφίες του αρχείου. Εἶναι πιθανὸ το κενὸ στο σημεῖο αὐτὸ του χειρόγραφου καταλόγου να οφείλεται ακριβῶς στην ἀπουσία φωτογραφίας του αγγείου καὶ ἀπὸ τῆ διακόσμησή του ο Ν. Ζαφειρόπουλος να ἀνακάλεσε ὡς πλέον χαρακτηριστικὴ τὴν ἀνεμώνη, τὴν ὁποία τεκμηρίωσε στὴ συνέχεια].
[...] [ΣτΕ: Κενὸ 5–6 στίχων. Στὴν ἀπέναντι σελίδα γράφει: «Οὐ τὸ ἐμὸν ἢ τὸ σόν, τὸ ψυχρὸν τοῦτο ρῆμα, ἐρρήθη». Πρόκειται γιὰ στίχο του Καβάφη, βλ. παρακάτω].
[...] θαλασσία ἀνεμώνη (Furumark 315, ἀρ. 27, 12). Τὸ κόσμημα τοῦτο ἀπαντᾷ συνήθως ἐν Ἀχαΐᾳ ἐν συνδυασμῶ πρὸς βαθμηδὸν μειωμένες παραλλήλους γραμμὰς (K 54, 211, 401).
15. Πιθοειδὴς τετράωτος ἀμφορεὺς (Π 549). Ἐπὶ τοῦ ὤμου κυματοειδὴς ταινία καὶ κατὰ μῆκος ταύτης λεπταὶ γραμμαί, ὑποκάτω ὀριζόντιοι ταινία. Τὸ ὑπόλοιπον σῶμα, ὡς καὶ ὁ λαϊμὸς

καλύπτονται ὑπὸ γανώματος. Συγκεκολλημένον ἐκ τεμαχίων καὶ ἑλλίπες. Ὑψος 0,495 μ. [ΣτΕ: ΑΜΠ 549. Papadopoulos 1979, fig. 60c].

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν ἀνωτέρω ἀγγείων, παρὰ τὴν ὑπαρξίν διακοσμητικῶν τινῶν λεπτομερειῶν ἢ τοῦ γωνιώδους περιγράμματος, τὰ ὁποῖα ἐνθυμίζουν παλαιότεραν ἐποχὴν, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ C1, πλὴν ἴσως τοῦ ἀμφορέως 10.⁷ Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ πιθοειδοῦς ἀμφορέως 15,⁸ ἡ ἐνιαία κοιλὴ γραμμὴ τοῦ περιγράμματος τοῦ καλαθίσκου 6,⁹ καθὼς καὶ τὸ ὄλον σύστημα τῆς διακοσμήσεως μὲ τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα, ὁμόκεντρα ἡμικύκλια, τὸν συνδυασμὸν σπείρας καὶ ρόμβου.¹⁰

Ὑπομυκηναικὴν ἐντύπωσιν προκαλεῖ ἴσως ἐκ πρῶτης ὄψεως ὁ σταμνίσκος 5, ἄλλα βέβαια παραδείγματα τῆς ΥΕ ΙΙΙ C2 (π.χ. Wace, Chamber Tombs, πίν. 31, 54/5,¹¹ ΑΜ 1910, πίν. 6, 8, Kerameikos I, πίν. 16, 460, Tiryns I, πίν. 16, 8) ἐμφανίζουν στερεωτέραν ἀρχιτεκτονικὴν σύλληψιν: ὁ λαϊμὸς γίνεται εὐρύτερος καὶ τὸ περίγραμμα δεικνύει τάσιν πρὸς ἀπλοποίησιν τῶν γραμμῶν, αἱ ὁποῖα κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν κελῶν πλησιάζουν πρὸς τὴν εὐθεΐαν, εἰς δὲ τὸ κάτω σῶμα διαγράφουν ὁμοιομερῆ καμπύλην. Ἀντιθέτως εἰς τὸν σταμνίσκον 5 εἶναι αἰσθητὴ ἀκόμη ἡ εὐλυγισία καὶ ἰδιότροπος κίνῃσι τῆς μυκηναικῆς μορφολογίας.

Τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τοῦ Καγκάδι διαφέρουν βασικῶς ἀπὸ τὰ ὑστερομυκηναικὰ ἀγγεῖα τῆς Ν. τοῦ Ἄλφειοῦ περιοχῆς, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν τελευταίων ἐτῶν¹² καὶ ἀποτελοῦν ἐνιαίαν ὁμάδα μετὰ τῶν ἀγγείων τῆς Δ. Ἀχαΐας. Ἡ ἰδιορρυθμία τῶν ἀγγείων τούτων, τῶν ὁποίων μέγας ἀριθμὸς ἔχει ἔλθει εἰς φῶς, ἐνῶ εἰς πολλὰ μέρη ὑπάρχουν ἀνεξερεύνητα εἰσέτι νεκροταφεῖα, ἔχει ἤδη σημειωθῆ.¹³

Σύγκρισις πρὸς τὴν τοπικὴν κεραμικὴν τῆς Κεφαλληνίας, ἡ ὁποία κατέστη γνωστὴ κυρίως ἐκ τῶν

7. Ἐπίσης, ἡ οἰνοχὴ 1 παρουσιάζει τὸν τύπον Furumark Classification, 31, εἰκ. 6, 114 baggy.

8. Mackerprank ΑJA 1938, 545, Furumark ἔ.ἀ. 38, [Furumark] Chronology 22.

9. Furumark Classification 53, εἰκ. 15, 291.

10. Furumark ἔ.ἀ. 413. Διὰ τὸ ὕψος τῶν κυματοειδῶν γραμμῶν εἰς τὸν ἀσκὸν 7 πρβ. καὶ CV Copenhagen 2, πίν. 54, 12.

11. Διὰ τὴν χρονολογίαν Furumark Chronology 1140, περὶ τὸ 1230, Wace ΑΕ 1953, 14:40, περὶ τὸ 1210, Studies Presented to Goldman 134: περὶ τὸ 1224/10.

12. Μακρύσια: ΠΑΕ 1954, 295. Σαμικόν: BCH 1956, 290. Μηρουμάζι: BCH 1957, 575.

13. Karo ΑΑ 1934, 167.

ἀνασκαφῶν εἰς Διακάτα, Λακκίθραν καὶ Μεταξά-
τα,¹⁴ δεικνύει ὅτι ἡ μεταξύ των σχέσεις εἶναι ὀλιγω-
τερον στενή, παρ' ὅτι θὰ ἀνεμένετο ἐκ τῆς γεωγρα-
φικῆς γειτνιασεως τῶν δύο περιοχῶν. Ἐν Ἀχαΐᾳ
π.χ. δὲν εὐρέθησαν μέχρι σήμερον τὰ χαρακτη-
ριστικὰ διὰ τὴν Κεφαλληνίαν σχήματα —κρατήρ,
ὑψίπους κύλιξ, ἀρύταινα— καὶ ἀντιθέτως λείπουν
ἐν Κεφαλληνίᾳ οἱ μεγάλοι πιθοειδεῖς ἀμφορεῖς
(πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων), τὰ ἀλάβαστρα καὶ τὰ
πτηνόσχημα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι τόσο συχνὰ
ἐν Ἀχαΐᾳ. Ἐπίσης καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ συνόλου ἀναλο-
γία τῶν ψευδοστόμων ἀμφορέων εἶναι ἐν Ἀχαΐᾳ
κατὰ πολὺ μεγαλύτερα. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διακό-
σμησιν, ἡ τῶν ἀγγείων τῆς Κεφαλληνίας φαίνεται
πτωχότερα, ἀποτελουμένη κυρίως ἐκ σπειρῶν καὶ
ρόμβων, τὰ ὁποῖα ἐν Ἀχαΐᾳ σπανίζουν, διάφοροι δ'
εἶναι καὶ οἱ συνδυασμοὶ τῶν στοιχείων τοῦ panel
style. Ἐὰν δ' ἀποβλέψῃ τις εἰς τὰ σχήματα, ἅτινα
συνιστοῦν καὶ τὸν βασικὸν χαρακτῆρα ἐνὸς κεραμι-
κοῦ ρυθμοῦ, ἡ ἐξάρτησις τῆς Κεφαλληνίας ἐκ τῶν
μεγάλων μυκηναϊκῶν κέντρων φαίνεται στενότερα,
πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ μυθολογικὴ
παράδοσις.¹⁵

Βεβαίως ἄμεσοι σχέσεις τῆς Ἀχαΐας πρὸς
τὴν ΒΑ Πελοπόννησον δὲν δύναται νὰ λείπουν
ἐντελῶς. Ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἀγγεῖα (Κ 112, 232,
314, 459 κλπ. πιθανῶς καὶ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Γου-
μένισσαν ΠΑΕ 1925, 44 —πάντως δύο εἶναι ἐγχώ-
ρια), τῶν ὁποίων ἡ πρόελευσις ἐκ τῆς Ἀργολικῆς
περιοχῆς εἶναι ἀδιαμφισβήτητος. Ἐπίσης δὲν φαί-
νεται νὰ εἶναι ἐντοπίας κατασκευῆς μία κατηγορία
ἀγγείων ἐκ πηλοῦ ἀνοικτοῦ χρώματος, ὑποκίτρινου
πρὸς τὸ ὑποπράσινον ἔνεκα ἀτελοῦς ὀπτήσεως. Ὁ
πηλὸς εἶναι λίαν εὐθρυπτος, ὥστε συχνὰ ἡ διακό-
σμησις ἔχει καταστῆ ἐξίτηλος. Ἡ κατηγορία αὕτη
περιλαμβάνει ἀλάβαστρα, πυξίδας, τριώτους ἀμ-
φορεῖς (μεγάλου ἢ μικροῦ σχήματος), ὑδρίας καὶ
ψευδοστόμους ἀμφορεῖς. Ἡ σύστασις τοῦ πηλοῦ
ἐνθυμίζει ἀνάλογα ἀγγεῖα ἐκ Κεφαλληνίας ἐγχω-
ρίου πάντως κατασκευῆς.¹⁶ Ἀλλὰ τὴν ἰδίαν τεχνι-
κὴν παρουσιάζει καὶ εἷς στενόλαιμος ἀμφορίσκος
(Κ 472) προερχόμενος ἀπὸ λαξευτὸν τάφον παρὰ

τὰ Βραχνέικα.¹⁷ Τοῦ σχήματος τούτου ἀποτελεῖ μο-
ναδικὸν παράδειγμα ἐξ Ἀχαΐας, ἐὰν δὲ ληφθῇ ὑπ'
ὄψιν ὅτι τὸ σχῆμα εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν ἄγνωστον
ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἐνῶ ἀπαντὰ πολὺ συχνὰ ἐν Ἀργο-
λίδι¹⁸ (ὅμοιον καὶ κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ πηλοῦ
παράδειγμα εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. ... ἐκ Μυκηνῶν εἰς
τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον). Φαίνεται πι-
θανὸν ὅτι ὁ τύπος προελεύσεως τῶν ἀγγείων τῆς
κατηγορίας ταύτης πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν ΒΑ
Πελοπόννησον.¹⁹

Πρὸς τὴν ἰδίαν περιοχὴν συνάπτεται τουλάχισ-
τον κατὰ τὴν ἐπίδρασιν καὶ μία ὁμάς ψευδοστό-
μων ἀμφορέων εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ ὁ ἀμ-
φορεὺς 10. Ὁ πηλὸς εἶναι ὑποκίτρινος μὲ καλὴν
ὄπτησιν. Τὸ σχῆμα πλησιάζει πρὸς τὸ σφαιρικὸν
Furumark 31, εἰκ. 6, 176. Τὸ ἄνοιγμα τῶν λαβῶν
σχηματίζει τραπέζιον ἔχον τὴν μεγαλύτεραν πλευ-
ρὰν πρὸς τὰ ἔξω, ἡ δὲ βᾶσις εἶναι στενή μὲ σχεδὸν
καθέτους τὰς πλευράς. Ἡ κόσμησις τοῦ ὤμου εἶναι
πάντοτε λιτῆ, περιοριζομένη εἰς ὁμορρόπους γωνί-
ας, διακεκομμένους πλοχομοῦς (Furumark 360, ἀρ.
48, 5), ὁμόκεντρα τόξα (αὐτ. 299, ἀρ. 19, 29) ἢ
ἄνθη (αὐτ. 293, ἀρ. 18, 127). Εἰς δὲ τὸ ὑπόλοιπον
σῶμα ἀποτελεῖται ἐκ λεπτῶν γραμμῶν μεταξὺ πλα-
τυτέρων ταινιῶν. Ἡ λαβὴ καλύπτεται διὰ γανώμα-
τος ἐνῶ ὁ δίσκος κοσμεῖται διὰ σπειρῶν. Εἰς τὴν
ἰδίαν κατηγορίαν φαίνεται νὰ ἀνήκουν καὶ ἀρτό-
σχημα ἀλάβαστρα, τρίωτοι ἀμφορεῖς, δίωτοι στα-
μίσκοι καὶ ὑψίποδες κύλικες. Στενότερον πρὸς τὴν
Δ. Ἀχαΐαν ἐντοπίζεται μία πολυπληθὴς ὁμάς ψευ-
δοστόμων ἀμφορέων μικροῦ μεγέθους μὲ γωνιώ-
δη ὤμον. Ὁ πηλὸς τὴν φορὰν αὐτὴν παρουσιάζει
ἰσχυρὴν ὄπτησιν καὶ τὸ χρῶμα του εἶναι ὑπέρυθρον
τὸ δὲ γάνωμα ἐρυθροκαστανόν ἕως μελανόν. Τὸ
ἄνοιγμα τῶν λαβῶν ἐλαττοῦται κατὰ τὴν ἐξωτερι-
κὴν πλευρὰν, χωρὶς νὰ σχηματίζῃ γωνίαν. Ἡ βᾶσις
εὐρύνεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ εἰς τὴν κάτω πλευρὰν
παρουσιάζει συνήθως πλατεῖαν ταινίαν καὶ προ-
εξοχὴν κατὰ τὸ κέντρον. Ὁ ὤμος τῶν ἀμφορέων
τούτων κοσμεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διὰ τριγώνων εἰς
ποικιλίαν παραλλαγῶν καὶ ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων
μὲ κροσσωτὰς συνήθως γραμμάς, εἰς δὲ τὸ ὑπόλοι-

14. Κυπαρίσσης ΑΔ 1919, 101 κ.έ., Μαρινάτος ΑΕ 1932, 31 κ.έ., αὐτ. 1933, 83 κ.έ.

15. Περί τῶν μυθολογικῶν σχέσεων Benton BSA 1932/3, 229, Μαρινάτος ΑΕ 1933, 100.

16. Μαρινάτος ΑΕ 1937, 47.

17. BCH 1955, 291.

18. Wace, Chamber tombs, 168.

19. Βλ. καὶ Blegen Korakou 36 καὶ [Blegen] Prosymna.

πον σώμα υπάρχουν ίσοπαχεῖς παράλληλοι ταινία. Παράλληλοι γραμμαῖ κοσμοῦν καὶ τὰς λαβάς, ἐνῶ ὁ δίσκος, ὅστις φέρει ἐλαφρὰν προεξοχὴν κατὰ τὸ μέσον, κοσμεῖται δι' ὁμοκέντρων κύκλων, πέντε ἕως ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν. Περὶ τὴν ὁμάδα ταύτην, ὡς ἐκ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ διακοσμητικοῦ συστήματος, κατατάσσεται καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων τῆς Ἀχαΐας, κυρίως μεγάλοι ψευδόστομοι ἀμφορεῖς ὡς οἱ 11–13, μεγάλοι πιθοειδεῖς ἀμφορεῖς, οἰνοχοαί, σταμνίσκοι, πυξίδες, καλαθόσκημα ἀγγεῖα κλπ. Ἐὰν ἀποβλέψῃ τις εἰς τὴν χρονολογίαν, τὰ ἀγγεῖα τῶν δύο πρώτων κατηγοριῶν ἀνήκουν εἰς τὰς παλαιότερας φάσεις τῆς ΥΕ III, Α καὶ Β, ἐνῶ τὸ τοπικὸν ἐργαστήριον φαίνεται ὅτι ἀνεπτύχθη εἰς τὴν ΥΕ III C1.

Διὰ τὴν ἀπότομον ἐμφάνισιν τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν ἀγγείων ἐν Ἀχαΐᾳ ἔχει ἐκφρασθῆ ἢ ἄποψις²⁰ ὅτι πιθανῶς νὰ σχετίζεται πρὸς τὴν κατάληψιν τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν, τὴν ὁποίαν διηγείται ὁ Ἡρόδοτος I, 145 καὶ ὁ Πausanias VII.1, 6, 8. Ἐπακόλουθον ταύτης ὑποτίθεται ὅτι ὑπῆρξεν ἡ ὑπαγωγὴ τῆς Ἀχαΐας εἰς τὸ κράτος τοῦ Ἀγαμέμνονος, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὸν ὀμηρικὸν κατάλογον. Τὴν ἱστορικὴν βάσιν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως δέχεται καὶ ὁ Nilsson *Opusc. Ath.* 24. Ἄλλ' εἰς τοὺς στίχους τῆς Ἰλιάδος Β 573–575:

*οἴθ' Ὑπερησίην τε καὶ αἰπεινὴν Γονόεσσαν
Πελλήνην τ' εἶχον ἡδ' Αἴγιον ἀμφινέμοντο
Αἰγιαλὸν τ' ἀνά πάντα καὶ ἀμφ' Ἐλίκην εὐρεΐαν*

εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ λόγος εἶναι μόνον περὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἀχαΐας, εἰς τὴν ὁποίαν ἄλλως τε καὶ προσιδιάζει ἡ ὀνομασία «Αἰγιαλός» —περὶ τῆς δυτικῆς δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ ἔπος καμμία μνεῖα. Εἰς τὴν περιοχὴν δὲ ταύτην ἀναφέρεται καὶ ἡ διήγησις τοῦ Πausanias.²¹ Ἡ ἀρχὴ δὲ τῆς ΥΕ III C1 τοποθετεῖται εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 13ου αἰῶνος. ὅχι

πολὺ παλαιότερον τῆς ἐποχῆς, τὴν ὁποίαν ἀπεικονίζει ὁ ὀμηρικὸς κατάλογος. Μήπως ἡ ἀνάπτυξις τῆς τοπικῆς κεραμικῆς εἰς τὴν Δ. Ἀχαΐαν σχετίζεται πρὸς τὴν διάσπασιν τῆς χώρας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην; Ὁ Anderson *BSA* 1954, 72 μνημονεύει ὑποθετικῶς τὴν πιθανότητα τῆς ὑπάρξεως εἰς τὴν χώραν δύο κρατικῶν ὀργανισμῶν. Ἀλλὰ παραμένει πάλιν ἀνεξήγητον διατι δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν κατάλογον καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ δευτέρου κράτους. Κατὰ Meyer *RE* X.VIII 2205 ἡ παράλειψις τῆς Δ. Ἀχαΐας ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτη δὲν ἔχει ἀκόμη συνοικισθῆ κατὰ πόλεις.²²

Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πολιτιστικὴν διαφοροποίησιν τῶν δύο περιοχῶν καὶ ἀπομόνωσιν τῆς δυτικῆς, ἥτις ὠδήγησεν εἰς αὐτόνομον ἀνάπτυξιν τῆς κεραμικῆς παραγωγῆς. Εἰς τὸ ἐρώτημα, τὸ ὅποιον καὶ ἀπὸ μεθοδολογικῆς ἀπόψεως δημιουργεῖ προβλήματα, δὲν δύναται νὰ δοθῆ, πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον, ἀπάντησις, διότι ἡ ὑστερομυκηναϊκὴ κεραμικὴ τῆς Α. Ἀχαΐας παραμένει ἀκόμη ἄγνωστος. Τὰ μόνα εὐρήματα ἐκ τῆς περιοχῆς περιορίζονται εἰς μίαν ὁμάδα ἀγγείων προερχομένων ἐκ λαξευτῶν τάφων παρὰ τὸ χωρίον Χατζῆ Αἰγιαλείας, τὰ ὁποῖα ἀπόκεινται εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν τοῦ Αἰγίου. Ἀλλὰ τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι παλαιότερα τῆς ΥΕ III C1, ὥστε δὲν προσφέρωνται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ὑλικὸν συγκρίσεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου. ■

[ΣΤΕ: στο χειρόγραφο υπήρχαν παραπομπές σε εικόνες για περισσότερα αγγεία, στοιχείο που αποτυπώνει την πρόθεση του Ζαφειρόπουλου να συμπληρώσει την εικονογράφηση εν ὄψει της δημοσίευσής του.]

20. Benton *BSA* 1932/33, 238

21. Τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν τοῦ ὀμητικοῦ καταλόγου ὑποστηρίζει ὁ Burr, 49, τὴν θεωρίαν τοῦ ὁποίου δέχεται καὶ ὁ Hampe, 2 κ.έ. Κατὰ Van der Valk, 355 κ.έ. εἰς τὸν κατάλογον ἀπεικονίζεται κατὰ περιοχάς, ἰδίως προκειμένου περὶ τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος, ἡ νεωτέρα —μεταμυκηναϊκὴ— κατάστασις. Ὅπως δὲποτε ἡ ὑπαγωγὴ τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Μυκηνῶν μόνον κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν εἶναι νοητή.

22. Ἐν τούτοις ἡ περίπτωσις τῆς Ἡλίδος (Β 615 κ.έ.) δεικνύει ὅτι δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῆ μία γεωγραφικὴ περιοχὴ, ὅπου δὲν ὑπάρχουν συνοικισμένοι πόλεις, βλ. Burr ἔ.ἀ. 70/1.

- ΑΔ 1919:** Ν. Κυπαρίσσης, «Κεφαλληνιακά», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 5 (1919), 83–122.
- ΑΕ 1932:** Σ. Μαρινάτος, «Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1932, 1–47.
- AJA 1938:** Μ. Mackeprang, «Late Mycenaean Vases», *American Journal of Archaeology* 42, 1938, 537–559.
- AJA 1950:** D. M. Robinson «A Small Hoard of Mycenaean Vases and Statuettes», *American Journal of Archaeology* 54/1, 1950, 1–9, πίν. 1–7.
- AM 1910:** S. Wide, «Gräbefunde aus Salamis», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 35, 1910, 17–35 (πίν. 6, 8 αντί του ορθού 5, 6).
- Anderson BSA 1954:** J. K. Anderson, «A Topographical and Historical Study of Achaea», *The Annual of the British School at Athens* 49, 1954, 72–92.
- Annuario 1927/9:** D. Levi, *Arkades: Una città cretese all' alba della civiltà ellenica*, *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 10–12, 1927/29.
- Annuario 1930:** G. Jacopi, *Nuovi scavi nella necropoli micenea di Jalisso*, *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*. 13–14, 1930–1931 253–345 (πίν. XX–XXV).
- Βαρθολομιά: AA 1932, 143:** G. Karo, «Archäologische Funde von Sommer 1931 bis Mai 1932. Griechenland und Dodekanes», *Archäologischer Anzeiger* 1932, 103–183.
- BCH 1954, 124:** P. Courbin, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1953, Patras», *Bulletin de correspondance hellénique* 78, 124–125.
- BCH 1955, 291** (αντί του ορθού **BCH 1956, 291**): «Chronique des fouilles en Grèce en 1955, Vrachnéika», *Bulletin de correspondance hellénique* 80, 291.
- BCH 1957, 575:** «Chronique des fouilles en Grèce en 1956, Diasela», *Bulletin de correspondance hellénique* 81, 512–516.
- Benton, BSA 1932/33** (αντί του ορθού **BSA 1931/32**): S. Benton, «The Ionian Islands», *The Annual of the British School at Athens* 32, 1931/32, 213–246.
- Blegen Korakou:** C. W. Blegen, *Korakou: A prehistoric settlement near Corinth*, Βοστώνη / Νέα Υόρκη 1921.
- Blegen Prosymna:** C. W. Blegen, *Prosymna: the Helladic settlement preceding the Argive Heraeum*, Cambridge 1937.
- BMC I C 166:** H. B. Walters, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum I/II*, Λονδίνο 1912.
- Bölte RE XI 63:** F. Bölte, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XI 63.
- Burr:** V. Burr, *Neon Katalogos: Untersuchungen zum homerischen Schiffs-Katalog*, *Klio: Beiträge zur alten Geschichte* 49, Aalen 1961.
- Curtius II 411:** Quintus Curtius, *History of Alexander*, II, 6–10, Loeb Classical Library 369, 1946.
- CV British Museum I:** *Corpus Vasorum Antiquorum: Great Britain* 1, British Museum 1, Λονδίνο 1925.
- CV Copenhagen 2:** *Corpus Vasorum Antiquorum: Danemark* 2, Copenhagen, Musée National 2, 1927.
- CV Rodi I:** *Corpus Vasorum Antiquorum: Italia* 9, *Rodi, Museo Archeologico dello Spedale dei Cavalieri di Rodi*, Μιλάνο / Ρώμη 1933.
- Furumark Classification:** A. Furumark, *The Mycenaean pottery: 1. Analysis and classification*, Στοκχόλμη 1941.
- Furumark Chronology:** A. Furumark, *The Mycenaean pottery: 2. Chronology*, Στοκχόλμη 1941.
- Hampe:** R. Hampe, *Die Homerische Welt im Lichte der neuesten Ausgrabungen*, Χαϊδελβέργη 1956.
- JHS 1932, 244:** H. G. G. Payne, «Archaeology in Greece, 1931–2», *Journal of Hellenic Studies* 52, 1932, 236–255.
- Kahrstedt 1950, 550:** U. Kahrstedt, «Die Territorien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzeit», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 1, 1950, 549–561.
- Karo AA 1934:** G. Karo, «Archäologische Funde vom Juli 1933 bis Juli 1934. Griechenland und Dodekanes», *Archäologischer Anzeiger* 49, 1934, 123–196.
- Kerameikos I, πίν.16, 460:** W. Kraiker, *Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrhunderts*, Βερολίνο 1939, πίν.16, 460.
- Κυπαρίσσης ΑΔ 1919, 101 κ.ε.:** Ν. Κυπαρίσσης, «Κεφαλληνιακά», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 5 (1919), 83–122.
- Mackeprank AJA 1938, 545:** Μ. Mackeprang, «Late Mycenaean Vases», *American Journal of Archaeology* 42, 1938, 537–559.

- Μαρινάτος AE 1933, 100:** Σ. Μαρινάτος, «Αι εν Κεφαλληνία ανασκαφαί Goekoop 2», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1933, 68–100.
- Μαρινάτος AE 1937, 47** (αντί του ορθού Μαρινάτος AE 1932, 31): Σ. Μαρινάτος, «Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1932, 1–47.
- Meyer RE X.VIII:** E. Meyer, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, X.VIII.
- Nilsson Opusc. Ath. 24.:** M. P. Nilsson, «The Prehistoric Migrations of the Greeks», *Opuscula Atheniensa* 1, 1953, 1–8.
- Ντάμιζα: AA 1932, 142:** «Archäologische Funde von Sommer 1931 bis Mai 1932. Griechenland und Dodekanes», *Archäologischer Anzeiger* 1932, 142.
- ΠΑΕ 1925, 44:** Ν. Κυπαρίσσης, «Ανασκαφαί Κάτω Γουμενίτσας Καλαβρύτων», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 80–81, 1925/1926, 43–47.
- ΠΑΕ 1937, 85:** Ν. Κυπαρίσσης, «Ανασκαφαί εν αρχαία Αχαΐα», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 92, 1937, 84–93.
- ΠΑΕ 1954, 295:** Ν. Γιαλούρης, «Ανασκαφή εις Μπάμπες Μακρυσίων», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 109, 1954, 290–298.
- Philippson RE V 2369:** A. Philippson, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, V 2369.
- RA 1900 1/141, εικ. 23:** P. Dessoulavy, «Vases Mycéniens du Musée de Neuchâtel», *Revue archéologique* 37, 1900, 128–147.
- RE: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.**
- Σαμικόν: BCH 1956, 290:** «Chronique des fouilles en Grèce en 1955, Samikon», *Bulletin de correspondance hellénique* 80, 290.
- Sperling 1942, 87:** J. Sperling, «Explorations in Elis», *American Journal of Archaeology* 46, 1939, 77–89.
- Studies presented to Goldman 134:** A. J. B. Wace, «The Last Days of Mycenae», *The Aegean and the Near East: Studies presented to Hetty Goldman on the occasion of her seventy-fifth birthday*, 1956, 126–135.
- Tiryns I: Tiryns: die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts**, 1, Αθήνα 1912.
- Van der Valk 355 κ.ε.:** M. Van der Valk, «Bemerkungen zum homerischen Schiffskatalog», *Festschrift für Friedrich Zucker zum 70. Geburtstag*, 1954, 349–371.
- Vermeule AJA 1960:** E. Vermeule, «The Mycenaean in Achaea», *American Journal of Archaeology* 64, 1960, 1–21.
- Wace, Chamber Tombs:** A. J. B. Wace, *Chamber Tombs at Mycenae*, *Archaeologia* 82, Οξφόρδη 1932, πίν. 31, 54/5.
- Wace AE 1953 14:40:** A. J. B. Wace, «Late Helladic III Pottery and its Divisions», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1953, 137–140.

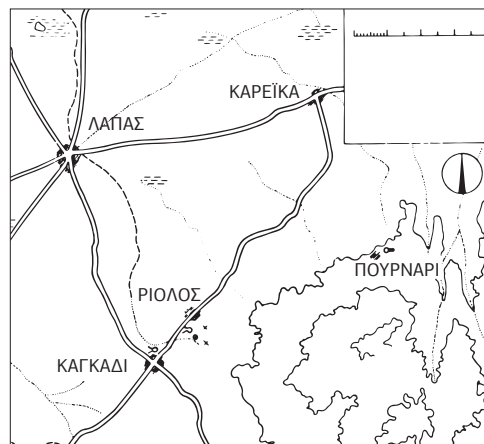
Σχόλια στο άρθρο του Ν. Ζαφειρόπουλου για το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Καγκάδι της ομηρικής Ήλιδος

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

126

Το ατιτλοφόρητο και αχρονολόγητο κείμενο του Νίκου Ζαφειρόπουλου που δημοσιεύεται εδώ αποτελεί ώριμη και επιστημονικά εξειδικευμένη εργασία στον χώρο των μυκηναϊκών σπουδών. Το ιδιόγραφο χειρόγραφο διαβάζεται στην τελική του μορφή (με ελάχιστες προσθήκες στο όριο των σελίδων). Κενά έχουν μείνει μόνο τα σημεία των εικόνων που θα το συνόδευαν στο τυπογραφείο. Όπως συνήθιζε ο Ζαφειρόπουλος και με τα ημερολόγια των ανασκαφών, λόγω του δύσκολου γραφικού χαρακτήρα και των πολύ μικρών γραμμάτων που έγραφε, το κείμενο είχε δοθεί για δακτυλογράφηση και τα δακτυλόγραφα αντίγραφα που υπήρχαν στο αρχείο (άπαξ το κυρίως κείμενο και εις τετραπλούν οι παραπομπές, σε ποικίλα στάδια διορθώσεων) έχουν ελεγχθεί από τον ίδιο.

Οι φωτογραφίες που συνόδευαν το κείμενο έγιναν από το φωτογραφείο «Β. και Ν. Τομπάζης, Ψυχικό», όπως διαβάζουμε στη σφραγίδα του πίσω μέρους καθεμιάς. Στις φωτογραφίες που βρέθηκαν μαζί με το σώμα του άρθρου υπάρχουν —πέραν των 9 αγγείων από τα 15 του καταλόγου— ακόμα τέσσερα αγγεία (μεγαλόσωμοι δίωτοι και τετράωτοι αμφορείς) από την Αχαΐα,¹ που προφανώς εκείνος παρήγγειλε για την εικονογραφική ενίσχυση της εργασίας του, αν και καμία από τις φωτογραφίες δεν αντιστοιχεί στις θέσεις των εικόνων του χειρογράφου. Μία από αυτές στο πίσω μέρος αναγράφει «Μουσείον Πατρών – Οκτ. 1958», δίνοντάς μας τη μοναδική πληροφορία για τον χρονολογικό προσδιορισμό της μελέτης του Ζαφειρόπουλου και της επακόλουθης συγγραφής. Πράγματι, υστερότερος βιβλιογραφικός τίτλος του κειμένου είναι αυτός του

άρθρου της E. Vermeule στο *American Journal of Archaeology* 1960, από τον οποίον εικάζουμε ότι το άρθρο ολοκληρώθηκε αφού εκείνος είχε μετακινήθει από την Εφορεία Πατρών (1958).²

Το άρθρο του Ζαφειρόπουλου, γραμμένο υποτίθεται από έναν μη «προϊστοριολόγο», αποτολμά μια αναγνώριση της ιστορικής φυσιογνωμίας της Αχαΐας κατά τη Μετανακτορική περίοδο, επί τη βάση των μυκηναϊκών αγγείων, μερικά από τα οποία, χωρίς ανασκαφική τεκμηρίωση, παραδίδονται τις εποχές εκείνες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών.³

Με καλή γνώση των βασικών βιβλιογραφικών πηγών περί του θέματος (Furumark, Blegen, Benton, Vermeule) και επαρκώς ενημερωμένος για την ύστερη μυκηναϊκή κεραμική (ακόμα και για τις τεχνοτροπικές διαφορές της με την Υπομυκη-

163

Η θέση Καγκάδι (σήμερα στον νομό Αχαΐας) σε χάρτη της περιοχής.

1. ΑΜΠ 7 (Συχαινά), ΑΜΠ 11 (άγνωστης προέλευσης), ΑΜΠ 13 (Άνω Συχαινά-Αγραπιδιά), ΑΜΠ 200 (Κλάους).

2. Η Vermeule πραγματοποιεί τη μελέτη της στο Μουσείο Πατρών το 1957 (AJA 1960, 1) και ευχαριστεί θερμά τον Ν. Ζαφειρόπουλο για τη φιλοξενία και τις διευκολύνσεις.

3. Βλ. Papadopoulos 1979, 25, figs 3a, 16, col. pl. 1.

Φωτογραφία του Νίκου
Ζαφειρόπουλου στον θολωτό
τάφο Β της Ροδιάς, στον
Καταρράκτη Φαρών Αχαΐας,
τον οποίον ανέσκαψε το 1956
(φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων
Αχαΐας).

ναϊκή/ΥΕ III C2 κεραμική βαθμίδα), ο Ζαφειρόπουλος δίνει την εντύπωση στην αρχή του κειμένου ότι στοχεύει στην καταλογογραφική τεκμηρίωση μιας ομάδας κεραμικής, που περιήλθε σε γνώση του κατά την υπηρεσιακή διαδρομή του στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Πατρών. Ο αναγνώστης πρέπει να περιμένει ουσιαστικά να φτάσει στην προτελευταία σελίδα του χειρογράφου για να αντιληφθεί, αφού έχει λάβει μια καλή αρχαιο-τοπογραφική γνώση για την εν λόγω περιοχή, ότι ο στόχος του άτιτλου άρθρου δεν είναι αρχαιολογικός αλλά ιστορικός και ότι ο Ζαφειρόπουλος χρησιμοποιεί μια ομάδα Υστεροελλαδικών (ΥΕ) IIIΓ αγγείων για να αγγίξει το ερώτημα της πρώιμης ιστορικής ταυτότητας της δυτικής Αχαΐας, την περίοδο δηλαδή μετά την κατάλυση του ανακτορικού μυκναϊκού κόσμου (1200–1100 π.Χ.).

Τον Ζαφειρόπουλο απασχολεί η αχαϊκή «ασυνέπεια» του «Καταλόγου των Πλοίων» στη Β ραψωδία της *Ιλιάδας*, δηλαδή η απουσία αναφοράς της δυτικής Αχαΐας από την ομηρική γεωγραφία, σε αντίθεση με την ανατολική, ζώνη της Αιγιάλειας. Η πραγμάτευσή του αρχίζει με την ιστορική τοπογραφία της περιοχής, που βασίζεται στις γεωφυσικές επικράτειες των ποταμών, συνεχίζει με τον τεκμηριωμένο σε παράλληλα κατάλογο των αγγείων από το Καγκάδι, προβαίνει στη σύγκρισή τους με την καλύτερα γνωστή Κεφαλονιά και, επισημαίνοντας ορθά την τεχνοτροπική και εργαστηριακή διαφοροποίηση της δυτικο-Αχαϊκής ΥΕ IIIΓ κεραμικής από τις αντίστοιχες της βόρειας Ηλείας και της ανατολικής Αχαΐας, θίγει τη διακριτή της φυσιογνωμία κατά τον 12ο αι. π.Χ., αφήνοντας ανοικτό το ερώτημα της ύπαρξης δύο «επικρατειών» την εποχή αυτή.

Το κείμενο είναι πυκνό, δομείται στοχευμένα. Η κεραμική λαμβάνεται ως το υλικό αρχαιολογικό τεκμήριο που εμπεριέχει την ιστορική πληροφορία

και η χωρική της προέλευση γίνεται αφορμή για ένα σχόλιο ιστορικής γεωγραφίας. Οι παρατηρήσεις είναι κοφτές, στο γνώριμο πυκνό ύφος του Ζαφειρόπουλου, και η βιβλιογραφική υποστήριξη πλούσια. Τα συμπεράσματα προβάλλονται ως ανοικτή υπόθεση εργασίας, ως οφείλει κάθε ουσιαστική συμβολή στα συναφή πεδία της έρευνας.

Αν είχε δημοσιευτεί στον καιρό του, το άρθρο του Νίκου Ζαφειρόπουλου θα είχε τύχει άμεσης προσοχής και αναγνώρισης από τη σχετική βιβλιογραφία, ως συμβολή σύγχρονη και εν μέρει παραπληρωματική εκείνων του J. K. Anderson («A topographical and historical study of Achaea», *Annual of the British School at Athens* 49, 1954, 72–92) και της E. Vermeule («The Mycenaean in Achaea», *American Journal of Archaeology* 64, 1960, 1–21). Η έρευνα στην περιοχή έχει εν τω μεταξύ εμπλουτιστεί με δεκάδες ανασκαφών, μελετών και συμπερασμάτων, καθιστώντας το παρα-

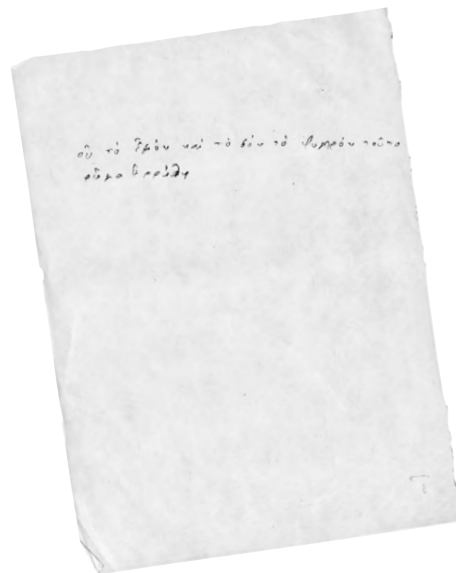
ποτάμιο συνοριακό πεδίο μεταξύ Αχαΐας και Ηλείας ως έναν από τους πλέον ζωτικούς και ζωογόνους χώρους στη διαμόρφωση του πρώιμου ελληνικού πολιτισμού.⁴

Επίμετρο για ένα στίχο

Γραμμένος στην αριστερή έκτη σελίδα του χειρογράφου του Ν. Ζαφειρόπουλου, ο στίχος «Οὐ τὸ ἐμόν ἢ τὸ σόν, τὸ ψυχρὸν τοῦτο ρῆμα, ἐρρήθη» («Το δικό μου ή το δικό σου, η ψυχρή αυτή λέξη δεν ειπώθηκε») σαστίζει προς στιγμήν τον ανυποψίαστο αναγνώστη. Το ποίημα «Ἄννα Δαλασσηνή» δεν είναι από τα γνωστά του Κ. Π. Καβάφη, για εκείνον όμως που το διαλέγει είναι σαφές ότι πρόκειται για αγαπημένο του.

Ο στίχος στην απαγγελία του απαιτεί τη φυσική παρουσία του προσώπου προς το οποίο απευθύνεται και όποιος τον απομονώνει σαφώς δεν παραθέτει την ιστορική αποστροφή του αυτοκρατορικού διατάγματος του Αλέξιου Κομνηνού,⁵ αλλά αντλεί από τον καταληκτήριο στίχο του τρυφερού για τη μητέρα καθαφικού ποιήματος.

Μπορεί η εκτίμησή μου να είναι λανθασμένη, μα διαβάζοντας το χειρόγραφο του Ζαφειρόπουλου ένιωσα ότι ο ιδιόγραφος συντάκτης του αρχαιολογικού άρθρου παρέθεσε τον στίχο συνειδητά, σαν μέσα —αλλά δίπλα— στην επιστημονική γραφή να θέλησε να ομορφύνει το κενό του άχαρου καταλόγου των αγγείων με μια λυρική αστραπή συναισθημάτων ευγενικού, που τόσο ταίριαζε στον μειλίχιο και βαθιά καλλιεργημένο χαρακτήρα του, ίσως σε μια κλασματικού χρόνου μεταφυσική συνομιλία με τη δική του μητέρα που δε γνώρισε.

Ἄννα Δαλασσηνή

*Εἰς τὸ χρυσόβουλλον ποῦ ἔβγαλ' ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός
γιὰ νὰ τιμήσει τὴν μητέρα του ἐπιφανῶς,
τὴν λίαν νοήμονα Κυρίαν Ἄννα Δαλασσηνή —
τὴν ἀξιόλογη στὰ ἔργα της, στὰ ἦθη —
ὑπάρχουν διάφορα ἐγκωμιαστικά:
ἐδῶ ἄς μεταφέρουμε ἀπὸ αὐτὰ
μία φράσιν ἔμορφη, εὐγενική
«Οὐ τὸ ἐμόν ἢ τὸ σόν, τὸ ψυχρὸν τοῦτο ρῆμα,
ἐρρήθη».*

Κ.Π. Καβάφης, *Ποιήματα 1897–1933*,
Ἴκαρος, 1984. ■

4. Βλ. Λ. Παρλαμά, «Μυκηναϊκά Ηλείας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29 (1974), Μελέται, 25–58. Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, SIMA 55, Göteborg 1979. P. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden 1999, 365–441. Ο. Βικάτου, *Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας*, Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2009. Α. Βλαχόπουλος, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο*. Τόμος Β: Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός Κόσμος της Μετανακτορικής περιόδου, Αθήνα 2012, 319–320, 387–391. I. Moschos, «Western Achaea during the LH III C Period. Approaching the latest excavation evidence», στο E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l' Identità Etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Tekmeria 3, Paestum/Atene 2002, 15–41. I. Moschos, «Western Achaea during the succeeding LH III C–late Period. The Final Mycenaean Phase and the Submycenaean Period», στο S. Deger-Jalkotzy & A. E. Bächle (επιμ.), *Late Helladic III C Chronology and Synchronisms III. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th 2007*, Βιέννη 2009, 235–288.

5. Ο στίχος αναφέρεται στο αυτοκρατορικό χρυσόβουλο, με το οποίο, σύμφωνα με την Αλεξιάδα της Ἄννας Κομνηνής, ο υἱός Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παραχωρούσε όλες τις αυτοκρατορικές εξουσίες στην ενάρετη και εξαιρετικά ικανή μητέρα του Ἄννα Δαλασσηνή, όταν (1081) εκείνος έφυγε για τον πόλεμο εναντίον των Νορμανδών. Ο Κ.Π. Καβάφης στο ομότιτλο ποίημα αποδίδει έπαινο στον Αλέξιο, ο οποίος με ευγνωμοσύνη, σεβασμό και τρυφερότητα τίμησε τη μητέρα του για τον χαρακτήρα, τις ευεργεσίες και την ισχυρή προσωπικότητά της, και υπονοεί τη στοργή με την οποία περιέβαλλε τον αυτοκράτορα για πολλά χρόνια αργότερα, έως ότου εκείνη αποσυρθεί στη Μονή του Χριστού Πανεπότιη.

